

URSZULA BORKOWSKA OSU

BADANIA POJĘĆ I POSTAW RELIGIJNO-MORALNYCH W OPARCIU O ŹRÓDŁA HISTORYCZNE*

PROPOZYCJA KWESTIONARIUSZA

F. Braudel, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli współczesnej historiografii francuskiej, spadkobierca idei M. Blocha i L. Febvre'a, walcząc swym zręcznym piórem o równouprawnienie historii w szeregu nauk, których przedmiotem jest człowiek, pisze, że trudno dziś mówić o jednej historii, jednym rzemiośle historyka. Historie są liczne, jak liczne są zainteresowania¹ i nowe pytania stawiane spuściznie wieków po to, by lepiej poznać nie tylko przeszłość, ale by lepiej zrozumieć i wytłumaczyć teraźniejszość.

Przyczynia się do tego obserwowany współcześnie rozwój antropologii, psychologii, a przede wszystkim socjologii, i doskonalenie metod badawczych w tych dziedzinach. Pozwala to dziś historykowi, zaopatrzonemu w narzędzia pokrewnych nauk, odkrywać, niedostrzegane przez poprzednie pokolenia adeptów Klio, nowe aspekty własnej domeny, tj. przeszłości.

I właśnie na styku wielu dziedzin nauki o człowieku, poprzez stosowanie różnych technik badawczych, powstają najciekawsze prace historyczne. Podkreślają one świadomie wieloaspektowość i praktycznie niewyczerpalność rzeczywistości, jaką jest istota ludzka oglądana w perspektywie czasu. Uczeni inspirowani pomysłami metodologów „nowej historii”, skupionych wokół „Annales-Economies, Sociétés, Civilisations”, stosują z powodzeniem metody socjologiczne i psychologiczne w ba-

* Przez „postawy” rozumiem za F. Znanieckim (*Nauki o kulturze. Narodziny i rozwój*. Warszawa 1971 s.451 n.) „spisane sądy wartościujące, dostępne i zrozumiałe dla badacza nawet po wielu stuleciach”. Cytowany autor proponuje je nazwać „postawami ideacyjnymi”, ponieważ „bezpośrednio dotyczą nie czynności, do jakich się odnoszą, lecz myślenia o czynnościach i jako idee, mogą być bez końca doświadczane nawet przez ludzi, którzy nigdy nie stosują ich w praktyce”.

¹ *Historia i trwanie*. Warszawa 1971 s. 152.

daniach jednostek i grup społecznych w oparciu o źródła pisane czy ikonograficzne. Uprawiają, jednym słowem, owe „liczne historie”, o których mówi F. Braudel. Nowe i pogłębione spojrzenie na przeszłość uzyskują zarówno przez sięganie po źródła nie doceniane dostatecznie przez poprzednie pokolenia historyków, jak i właśnie dzięki umiejętności stawiania źródłom „klasycznym” pytań natury psychologicznej i socjologicznej.

Wśród wybitnych osiągnięć powstałych jako wynik skojarzenia historii z sąsiednimi naukami, wymienić można, wyłącznie tytułem przykładu, obok klasycznych już prac M. Blocha (*La société féodale*. T. 2. Paryż 1939-1940) i L. Febvre'a (*Un destin. Martin Luther*. Paryż 1928; *Le Problème de l'incroyance au XVIe siècle. La Religion de Rabelais*. Paryż 1942), szeroko już znane historykom polskim monografie G. Duby (*Fondements d'un nouvel humanisme 1280-1440*. Genewa 1966)², R. Mandrou (*Introduction à la France Moderne. Essai de psychologie historique 1500-1640*. Paryż 1961), F. Braudela (*La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paryż 1949)³, a także prace G. Le Brasa⁴, który rozwinął wszechstronne badania pojęć i postaw religijno-moralnych, a dzisiaj ma nie tylko we Francji, lecz w całym świecie kontynuatorów swego dzieła.

Ten wybitny znawca dziejów instytucji kościelnych przez 15 lat zajmował się badaniem praktyk religijnych wsi francuskiej, zarówno współczesnej, jak i końca Ancien Régime'u. Następnie zainteresował się praktykami religijnymi środowisk miejskich. Z czasem zaś od katolicyzmu francuskiego zwrócił się ku katolicyzmowi światowemu, a wreszcie ku socjologii religii w ogóle. W 1953 r. zaproponował obszerny kwestionariusz, który w jego zamysłach pomógłby ujednoczyć metodę badań wszystkich religii⁵.

Le Bras, uczony z pasją badający religijność współczesnych sobie Francuzów, jako historyk był świadomy, że nie można rozwiązać ani prawidłowo ustawić problematyki badawczej socjologii religii bez od-

² Duby dokonał najpełniejszego dotychczas podsumowania wyników tej bardzo jeszcze młodej dziedziny nauki historycznej, jaką jest badanie szeroko pojętej mentalności i sformułował jej program w *Histoire des mentalités* (W: *L'Histoire et ses méthodes. Encyclopédie de la Pléiade*. Bruges 1961).

³ Wydanie drugie, uzupełnione i rozszerzone wynikami badań międzynarodowej grupy uczonych, skupionych wokół Braudela, ukazało się w r. 1966.

⁴ Bibliografia pism Le Brasa znajduje się w zbiorze jego artykułów: *Etudes de sociologie religieuse*. T. 2. Paryż 1955—1956.

⁵ *Pour une enquête sociologique sur toutes les religions*; artykuł drukowany najpierw w „Rythmes du monde” T. 27: 1953 nouvelle série t. 1 n° 1 s. 56-61, a następnie w *Etudes* s. 807-812.

wołania się do przeszłości. Świadomy był, że struktury religijne „czas długo nosi na swoich falach i zużywa w stopniu niewielkim”⁶ i że tradycja odgrywa w nich olbrzymią rolę. Podlegają wprawdzie prawu ewolucji, ale na bardzo długich odcinkach dziejów, bo właśnie systemy wierzeń, wyobrażenia religijne, a nawet modele ludzkich zachowań należą w historii do „prisons de longue durée”, jak to określił swym obrazowym językiem Braudel⁷.

Oczywiście, praca badawcza socjologa i historyka jest zasadniczo różna. Socjolog uzyska odpowiedzi co do interesujących go na przykład postaw i pojęć religijno-moralnych współczesnych mu grup społecznych rozpisując odpowiednią ankietę. Historyk ma natomiast do czynienia z różnymi produktami działalności ludzi epok minionych: wytworami z dziedziny kultury materialnej, dziełami sztuki, utworami literackimi, przekazami historiograficznymi, traktatami teologicznymi itd. Tylko tym śladom przeszłości może stawiać swoje pytania i próbować zrekonstruować świat pojęć i postaw właściwych „autorom” wykorzystywanych źródeł. Znajomość oczywistych w świetle badań socjologicznych powiązań jednostki ludzkiej i środowiska społecznego pozwala, z zachowaniem należytej ostrożności, uznać partykularną wizję świata⁸ za mniej lub bardziej reprezentatywną dla grupy społecznej determinującej „autora”.

Z lektury i rozważań nad wspomnianym kwestionariuszem Le Brasa, z inspiracji czerpanych z szeregu prac socjologicznych, religioznawczych, a także etycznych⁹ zarysowała się zamieszczona niżej proporcja kwestionariusza, która ułatwiłaby dotarcie do świata pojęć i postaw religijnych i moralnych⁹.

⁶ Braudel, jw. s. 55

⁷ Cyt. za: Duby, jw. s. 951.

⁸ Obok wspomnianych już w poprzednich przypisach i w tekście pozycji dodać należy jeszcze kilka prac z Serii Religioznawczej, a mianowicie: J. Wach. *Socjologia religii*. Warszawa 1961; M. Eliade. *Traktat z historii religii*. Warszawa 1966; R. Otto. *Świętość*. Warszawa 1968; Y. Congar. *L'ecclésiologie du haut Moyen-Age*. Paryż 1968, a także dzieła M. Ossowskiej: *Motywy postępowania* (Warszawa 1949); *Moralność mieszczańska* (Łódź 1956), *Etos rycerski w legendzie średniowiecznej* („Studia Socjologiczne” T. 29; 1968 s. 51-72), *Socjologia moralności. Zarys zagadnień* (Warszawa 1969), *Normy moralne. Próba systematyzacji* (Warszawa 1970).

⁹ Kwestionariusz powstał w związku z zainteresowaniem spuścizną literacką Jana Długosza, wybitnego dziejopisarza Polski XV w. Miał stanowić klucz, którym raz jeszcze można by otworzyć wielotomowe dzieło Długosza, tyłkrotnie eksploatowane przez historyków, i spróbować zrekonstruować na jego podstawie świat pojęć religijnych i moralnych człowieka, który był przedstawicielem swych czasów i środowisk, z jakimi wiązały go koleje jego życia.

W sferze wierzeń i moralności istnieje zwykle ścisła zależność. Systemy wierzeń i moralności „są korelatywne i w praktyce nierozróżnialne”¹⁰. Ale dla uzyskania pewnej systematyczności obrazu w kwestionariuszu obie te dziedziny zostały wyodrębnione. Pytania zawarte w części A „treści intelektualne” religii grupują się wokół Boga i ota- czającego Go „dworu”, jednym słowem wokół tego, co Francuzi okre- ślają l’Au-delà. I w tym sensie należy rozumieć użyte w kwestionariu- szu słowo „teologia” (A I). Pojęcia dotyczące świata, jego powstania, dziejów, przeznaczenia, tego, co w świecie jest dla człowieka niepojęte, a także wyobrażenia zaświatów (nieba, piekła, czyścica) stanowią przed- miot pytań zawartych w części zatytułowanej „kosmologia” (A II). Na- tomiaś wizja pochodzenia człowieka, jego natury oraz eschatologii jest treścią części III: „Antropologii”¹¹. Wierzenia ustalają również zasady kontaktu człowieka z Bogiem i innymi mocami d’En-haut i d’En-bas (A IV), a w wypadku religii chrześcijańskiej istotny jest także cały kompleks pojęć dotyczących instytucji Kościoła oraz postaw wobec grup znajdujących się z punktu widzenia badanego autora poza tym, co w je- go świadomości nazywa się „christianitas” czy „ecclesia”. Ta część kwestionariusza (A V) zatytułowana została „Eklezjologia”.

Część druga (B) dotyczy pojęć i postaw moralnych: oceny treści fak- tu moralnego z punktu widzenia motywacji czynów dobrych lub złych, problemu sumienia, a wreszcie katalogu cnót i grzechów. W zasadzie już ten zespół pytań wyczerpywałby problematykę moralną, gdyż poję- cia „katalog cnót” i „katalog grzechów” są wystarczająco szerokie, by- zmieścić pozostałe punkty kwestionariusza. Jednak dla podkreślenia wagi problemów wyodrębniono zagadnienie norm moralności społecz- nej i moralności politycznej, zagadnienie kar i nagród, a wreszcie sto- sunku do świata, który jest niejako wypadkową zarówno wierzeń reli- gijnych, jak i pojęć oraz postaw moralnych.

A. WIERZENIA

I. Teologia:

1. Bóg		
2. Chrystus		
3. Duch Święty		a) natura
4. Maryja		b) atrybuty
5. Święci		c) działanie
6. Duchy dobre i złe		

¹⁰ J. B. Pratt. *The Religious Consciousness*. New York 1920 s. 8.

¹¹ Por. Wach, jw. 51 n.

II. Kosmologia:

1. Świat:

- a) powstanie i dzieje
- b) istota świata (uporządkowany — chaotyczny
dobry — zły
sensowny — bezsensowny)
- c) przeznaczenie świata

- 2. Wyobrażenia zaświatów:
 - a) nieba
 - b) czyścca
 - c) piekła

- 3. Sakralność:
 - a) przestrzeni
 - b) czasu
 - c) rzeczy

- 4. Gwiazdy — wpływ na dzieje świata
wpływ na dzieje indywidualnego człowieka

- 5. Zjawiska niewytłumaczalne (np. komety, monstra itd.)

III. Antropologia:

- 1. Pochodzenie człowieka

- 2. Natura człowieka

- 3. Przeznaczenie i sens życia ludzkiego

- 4. „Rzeczy ostateczne”:
 - a) śmierć
 - b) sąd
 - c) kara doczesna
 - d) wieczne potępienie
 - e) wieczne zbawienie

IV. Kontakty człowieka ze światem nadprzyrodzonym:

- 1. Istota relacji z nadprzyrodzonością

(Bogiem, Chrystusem, Maryją, świętymi, duchami dobrymi i złymi)

- 2. Środki relacji:
 - a) cuda
 - b) sny
 - c) objawienia, widzenia
 - d) sakramenty
 - e) modlitwa
 - f) liturgia
 - g) inne formy religijności

- 3. Pośrednicy:
 - a) Chrystus
 - b) Maryja
 - c) święci
 - d) kapłan

V. Eklezjologia:

1. Kościół:

- a) określenia (np. Ciało Chrystusa, Matka, Oblubienica itd.)
- b) natura (np. wojujący, cierpiący, triumfujący; zły — dobry;
potężny i bogaty — ubogi)
- c) uprawnienia i funkcje
- d) hierarchia kościelna:
 - papież
 - biskupi
 - kler
 - zakony

- e) grupy wiernych
 - f) relacje: hierarchia — świeccy
 Kościół — państwo
2. Społeczności religijne poza Kościołem:
- a) poganie
 - b) schizmatycy
 - c) inne grupy chrześcijańskie
 - d) żydzi
 - e) mahometanie

B. MORALNOŚĆ

I. Motywy czynu moralnie dobrego lub moralnie złego:

- 1. Opłacalność lub nieopłacalność:
 - a) ze względu na doczesne korzyści lub szkody
 - b) ze względu na nadprzyrodzone korzyści lub szkody
- 2. Nakaz lub zakaz:
 - a) Boga
 - b) Kościoła
 - c) opinii społecznej
 - d) prawa
 - e) władcy świeckiego
- 3. Miłość Boga (a pośrednio siebie i bliźniego)

II. Zagadnienie sumienia:

- 1. Istota sumienia
- 2. Rola sumienia

III. Katalog cnót:

- 1. Pojęcie cnoty
- 2. Hierarchia cnót

IV. Katalog grzechów:

- 1. Pojęcie grzechu
- 2. Hierarchia grzechów

V. Normy moralności społecznej

VI. Normy moralności politycznej

VII. Problem kar i nagród:

- 1. Doczesnych
- 2. Pozagrobowych

VIII. Stosunek do świata i życia doczesnego:

- 1. Pogarda
- 2. Akceptacja

RECHERCHES SUR LES IDEES ET LES ATTITUDES RELIGIEUSES ET MORALES
COMPTE TENU DES SOURCES HISTORIQUES
PROPOSITION D'UN QUESTIONNAIRE

R é s u m é

Le développement et le perfectionnement des méthodes de recherches dans le domaine de la psychologie et de la sociologie contribuèrent sensiblement à l'enrichissement d'un métier de l'historien. Des spécialisations voisines lui permettent de mieux comprendre l'homme du passé. A son tour, ce savoir rend possible un meilleur rapprochement de notre époque contemporaine, très fortement enracinée dans l'histoire.

Dans le nombre des spécialisations historiques vivant à l'heure actuelle un grand essor il convient de citer une histoire de la mentalité, au sens large du mot, c'est-à-dire embrassant également la sphère des idées et des attitudes religieuses et morales. Se basant sur la littérature sociologique, religieuse et éthique, l'auteur de la présente étude propose un questionnaire qui permettrait d'accéder au monde d'idées et attitudes religieuses et morales.

Le questionnaire se divise en deux parties:

A. Croyances et B. Moralité. La partie A comprend les „substances intellectuelles“ de la religion groupées autour de Dieu et de sa „cour“ (théologie), du monde — de son origine, son histoire, sa destinée, de ce qui dans le monde reste inconcevable pour l'homme, des représentations de l'autre monde (cosmologie); autour de l'homme — son origine, sa nature et l'eschatologie (anthropologie). Les croyances déterminent également les principes du contact de l'homme avec le surnaturel: son essence, ses formes, ses intermédiaires. La dernière partie du questionnaire, au sujet des croyances, pose les questions relatives à l'essence, les droits, les fonctions, les relations intérieures et extérieures de l'institution qu'est l'Eglise (ecclésiologie).

La deuxième partie du questionnaire (B) concerne les idées et les attitudes morales: Motivation de l'action moralement bonne ou mauvaise, problème de la conscience, catalogue des vertus et péchés dont on isola, en tant que particulièrement important, le problème des normes de la morale politique et sociale; problème enfin de l'attitude envers le monde, résultante des croyances religieuses et attitudes morales.